

Щербань А.Л. доктор культурології, завідувач кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткоznавства Харківська державна академія культури, Харьків, Україна.
E-mail: kozaks_1978@ukr.net

РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДЗЕМЕЛЬ С. ОПІШНЯ (ПОЛТАВЩИНА)

RESULTS OF SCIENTIFIC RESEARCH DUNGEON DESCRIPTION (POLTAVA REGION)

Давні підземні споруди с. Опішня (Полтавська область) привертають увагу дослідників більш ніж 120 років. Перші згадки про них (почута від випадкових відвідувачів інформація) у публікаціях відноситься до кінця XIX – початку XX століття. Так, краєзнавець, прихованний під криптонімом А. Т. (на нашу думку, це ініціали опішнянського поміщика Олексія Трипольського) 1892 року опублікував найдавнішу версію про призначення підземних споруд Опішні: „в местных преданиях ... лёхи считаются обиталищем пещерных поселенцев края, живших здесь задолго до нашествия татар” [1, с. 495]. Полтавський краєзнавець Василь Бучневич, описуючи досліджені на початку 1890-х років підземелля Полтави, констатував факт наявності подібних споруд і в Опішні, а також містечках Білики та Великі Будища. Він зробив висновок, що там «имеются не только старинные подземелья, быть может ровестники Полтавским, но возникали, со временем, и новые». До речі наприкінці XIX століття з'ясувати «кем и когда сделаны эти подкопы» підземелля Полтави було не можливо. За одним з місцевих переказів, їх зробив 1608 року один із першопоселенців новозаселеного міста козак Масло, як «убежища во время набегов татар». За іншим – ці підземелля викопали шведи 1709 року під час спроб захоплення Полтави. Сумніваючись в народних інтерпретаціях, Бучневич вважав можливим віднесення полтавських підземних споруд до «доісторичних» часів.Хоча зробив ремарку про те, що «для такого предположения нет положительных данных» [2, с. 4, 8]. Тобто вже на кінець XIX – початок XX століття мешканці Полтавщини про призначення і датування досліджуваних у даній статті типу підземних споруд відомостей не мали. В подальшому щодо опішнянських підземель публікувалася також інформація, взята з розповідей випадкових відвідувачів, зокрема дітей [4, с. 48-52].

Наукове дослідження безпосередньо решток опішнянських підземних споруд розпочалося внаслідок розгортання діяльності Музею-заповідника українського гончарства в Опішному. З середини 1990-х років архітектор Овсій

Величко, котрий приїхав працювати до музею з Києва, наніс на карту селища відомійому провалля, дослідивши кілька з них. На жаль, ніякої інформації про результати цих студій опубліковано не було, не збереглося й польової документації, окрім відеозапису, котрий нині міститься в Національному архіві українського гончарства в Опішному [6]. Тобто до початку 2000-х років в інформаційному просторі домінували відомості щодо опішнянських підземель, отримані з розповідей очевидців, котрі спускалися під землю за випадкових обставин. Зокрема, про значну довжину більшості споруд, їх поєднання в складні лабіринти тощо.

Лише від початку планомірних наукових обстежень новоутворених провалів автором даної статті (з 2006 року) вдалося науково описати кілька підземних споруд. Виявилось, що жоден з ходів не був фантастично довгим (щоправда, жодного внаслідок наявності завалів не було досліджено від початку до кінця). Більшість – закінчувалися тупиками. Не витримували критики й розповіді очевидців, які на повірку виявлялися значно прикрашеними. Один переказ – Віктора Кочерги та Валерія Барабаша, що фігурував у роботах Валентина Посухова [4, с. 50], здавався досить правдивим. Але 2018 року після обстеження решток відвіданого ними підземелля і цю історію було спростовано [9].

Мета даної статті: узагальнення інформації про давні підземні споруди Опішні, дослідженню мною чи такі, з відвідин котрих іншими особами збереглися креслення, дані обмірів, фото- або відеоматеріали.

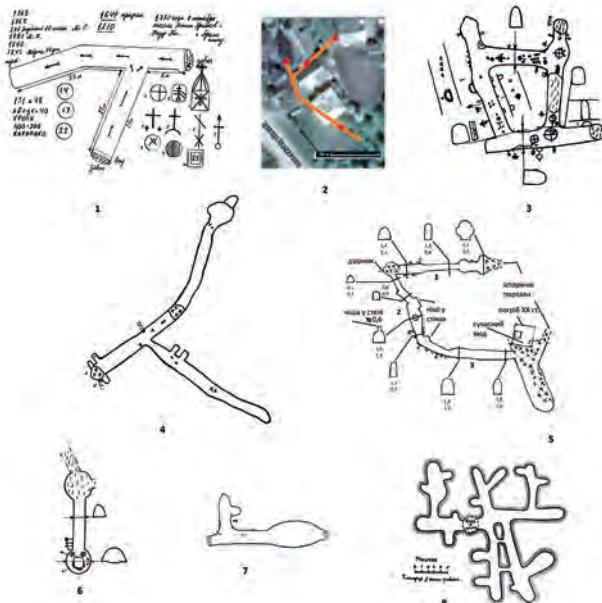
Провалля на місці підземних об'єктів (нанесено на карту понад 60) трапляються фактично по всій території сучасного селища, до речі розділеного невеликими річкою Тарапунькою та струмком. Мені вдалося дослідити дев'ять з них. Десяте підземелля було зафіксоване на відео експедицією 1996 року, очоленою Овсієм Величком. Однадцяте обстежене та сфотографоване власниками садиби, на якій утворилася яма.

У результаті було з'ясовано, що більшість досліджених споруд викопано інструментами типу кайла «копаниці» з шириною леза 4-8 см (в окремих зафіксованих слідах інструмента з заливним лезом шириною близько 15 см, в частині випадків зрозуміло, що це саперна лопата) в жовто-бурому суглинку еолово-делювіального походження, на глибині – 3,7-6 м (за рівнем склепіння) від сучасної поверхні. Жоден не мав додаткових укріплень стін і стелі. За розмірами та конструкцією виділяються кілька типів об'єктів.

Перший тип, короткі невисокі споруди (висота порожнин 1,3 та 1,5 м) простої форми, обстежено в одному місці – на Костенській горі (відділена від основної

частини пагорба, де розташовано більшість підземель другого типу неглибокою балкою околиця Опішні). Вони складалися з округлої (діаметром 2,5x3 м) чи овальної (4x2 м) печер і вхідної ями (в іншому випадку – 10-метрового коридору). Ніяких знаків та написів у цих підземеллях не виявлено. Після аналізу розташованих неподалік від споруд фрагментів глинняних виробів і заповнення однієї з них (горіле зерно і солома), мною було висловлено гіпотезу, що це – господарські льохи, можливо XIX – початку XX століття, котрі використовувалися для зберігання припасів.

Дві споруди **другого типу** обстежено на місці, де найбільш доцільно розташовувати опішнянський «замок» (про нього, на жаль, ніяких даних віднайти не вдалося, окрім решток валу з ровом), обіруч майдану (на картах третьої чверті XIX століття зображеного трикутним) посеред котрого стояла Свято Михайлівська церква (найдавніша згадка в писемних джерелах – 1696 рік). Перша провалювалася 1973 чи 1974 року. Тоді її відвідав школляр Микола Омельченко, який залишив план та промальовку знаків на стелі та стінах (креслення віднайдено автором в архіві місцевої учительки Анастасії Запорожець) (мал.1: 1). Після чергового провалу на початку 2000-х років його обстежив і обміряв Володимир Мальченко. 2009 року фрагмент дослідив автор даної статті. Друге було виявлене 2009 року. Вивчалося, окрім мене, Тимуром Бобровським (м. Київ) і групою дослідників з БФ «Діти Підземелля» (м. Харків).

Мал.1. Топографічні плани підземних споруд Опішні.

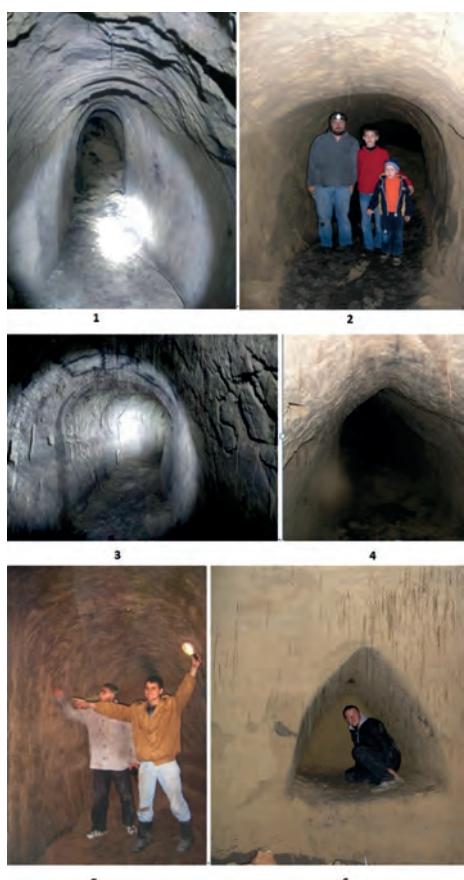
Споруди другого типу (мал. 1: 2, 4) складалися з центральних, дещо вигнутих тупикових тунелів (довжиною 40 та 38 м відповідно) і прямих відгалужень (25 м і 26 м). Ширина тунелів від 1 м (в окремих місцях) до 2,2 м. У першому випадку в тупику Микола Омельченко зафіксував настил із колод, піднятий над підлогою на висоту близько 0,5 м, вкритий високою степовою травою, який від доторку розсипався. Там же була значна кількість дат між 1845 та 1863 роками, напис «яблук = 40 крупи». У другому – тупик був завалений землею, котра потрапила в порожнину через провал. Ніяких написів у ньому не зафіковано. Okрім написів, дані підземелля містять нечисленні зображення нанесених кіттявою на стелі хрестів і стрілок. У першій споруді Микола Омельченко також зафіксував унікальні для Опішні позначки у вигляді цифр, вписаних у кола та квадрати й найдавніші з нині відомих дат – «1649 трофим» та «1210». Остання, очевидно, або була хибно переписана юним дослідником або це не дата, бо таким чином роки в XIII столітті не писалися. В обстеженому мною фрагменті споруди також містився напис старослов'янськими літерами «яко», котрий може датуватися XVII-XVIII століттям. Там же привертає увагу стрільчатість склепіння (мал. 2: 4). Всі ці елементи можуть свідчити про викопування даного підземелля близько середини XVII століття. Але надписи переконують, що воно активно використовувалося і в середині – другій половині XIX століття для зберігання продуктів і видобування глини. З ніш у другому підземеллі зафіковані лише невеликі, для освітлюваних приладів.

Друга споруда (мал. 1: 4) вирізнялася тим, що на місці завалу на початку головного тунелю і бокового відгалуження містила (мал. 2: 6) глибокі (1,-1,7 м), високі (1-1,1 м), широкі (1-1,1 м) ніші та душники на стику відрізків і першого розширення.

Рештки «зали» (довжина близько 12 м, з обох боків він закінчується обвалами, а ширина 1,7-2,1 м) з великими (висотою й шириною 0,8 м і глибиною 1,1 м) нішами (6 штук, розташованих з обох боків тунелю) були обстежені мною 2011 року в центральній частині селища («городі»), неподалік від місця, де розташовувалася «ринкова» Успенська церква та ринкова площа. За розповідями людей, котрі спускалися в тамтешні підземелля, коли ті не були фрагментованими численними обвалами, мною було зроблено висновок про можливість віднесення даного підземелля до другого типу. Наприклад Віктор Кочерга свідчив, що йому вдалося пройти по цьому тунелю близько 100 м. Він здебільшого мав висоту до 2 м і ширину 1,5 м. Основний тунель спрямовувався з півночі на південь (перетинав ринкову площину), де повертав на захід і закінчувався завалом. Приблизно на повороті розташовувався душник у вигляді вузького тунелю діаметром 40-50 см, що під гострим кутом до

горизонталі підіймався на поверхню. На півночі від основного ходу відходили два відгалуження – спочатку на схід (у напрямку сучасної вулиці Клубної), потім на захід (у напрямку до Центру розвитку духовної культури). За цими розгалуженнями основний хід почав помітно знижуватися. В цьому місці юний дослідник повернув назад, бо йому забракло кисню. Варто зазначити, що хід по вулиці Клубній інтенсивно провалювався у другій половині ХХ століття і провалюється нині (відома смуга з 8 проваль на довжині близько 200 м). Пониження основного ходу на півночі пов'язане з особливостями рельєфу місцевості. Адже тут починається схил струмка Чехоня, до якого спрямовувався цей хід. Зараз на цьому місці ставок.

Подібні до підземель другого типу споруди відомі з Полтави [5], Лубен [8], Києва та Умані.

Мал.2. Фотографії підземних споруд
Опішні зсередини.

Третій тип споруд складається з більш ніж двох тунелів, поєднаних між собою. Детально досліджено 2018 року підземелля цього типу (за участі Євгена Корнеєва та Дениса Караваєв) має П-подібну форму (мал. 1: 5). Після обстеження фактури стін, стелі й інших параметрів (мал. 2: 1, 3), фіксації написів, було зроблено висновок, що на початку ХХ століття це були дві окремі споруди, поєднані близько 1930-х – початку 1940-х років за допомогою вузького (шириною 0,7-0,9 м) та низького (висотою 0,7-0,8 м) 5-метрового відрізка. Очевидно, з метою вентилювання, оскільки в одній зі споруд був душник, відсутній у другій. Саме про це свідчить запис, зроблений від очевидців цих подій Валентином Посоховим. «Там чоловік сто кілька тижнів переховувались ... Такій кількості народу важко було дихати. Тоді вони прокопали вгору душник» [4, с. 49].

Перша ділянка має вигляд прямого відрізка довжиною 12 м, що починається від завалу, котрий трапився, очевидно наприкінці 1940-х років (його появі, на нашу думку, фіксується датою «16/XII-48») на місці давнього входу, котрий активно використовувався для своєрідного паломництва наприкінці XIX – на початку ХХ століття, про що свідчить значна кількість тогочасних дат («1898», «1900», «1915») біля нього. Саме через цей провал на садибі Олексія Безрука (його прізвище віднайдено серед написів) до підземелля проникли згадані вище Кочерга та Барабаш. Починався льох з невеликого потовщення з нішеподібними розширеннями по боках і закінчувався подібним розширенням з душником. Біля входу на стінах з обох боків ритовано великі православні шестикінечні хрести на підставці-Голгофі (мал. 3: 1), а на стелі подібний хрест намальовано кіптявою. Склепіння на відміну від інших частин споруди було покрите темною патиною.

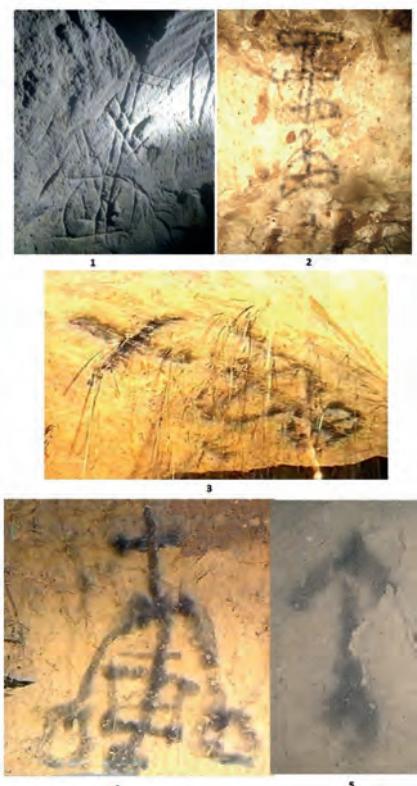
Друга ділянка більша і складніша за конструкцією. Вона складається з «залу» довжиною 9 і шириной 2,5 м (на жаль, майже вщерть заповненого суглинком і сміттям), від якого на захід віходить Г-подібний тунель. На стелі зустрічаються зображені кіптявою хрести та «сітка», а стіни заповнені ритованими написами з датами, прізвищами та нецензурними словами, антропоморфними карикатурними фігурами. Значна частина з них нанесена 1950-го та 1951-го року. Зокрема, вищезгаданим Валерієм Барабашем. Привертають увагу дві нехарактерні для підземель Полтавщини особливості. Перша – ніша в стіні, зручна для розміщення стоячої людини, на місці повороту тунелю на північ і заглиблення в склепінні наприкінці даної ділянки.

Обидві, очевидно, є пізніми, бо викопані гострим інструментом типу саперної лопатки. Їх утворення пов’язуємо зі створенням вузького поєднувального тунелю. Лише перед його початком містяться дати 1930-х років. Зокрема, «1934». Останні досить деликатно ритовано на стелі в плямах кіптяви.

Зібрани дані дозволяють стверджувати, що обстежена 2018 року підземна споруда, неодноразово описана в публікаціях за спогадами опішнян, котрі в дитячому віці відвідали її і потім дорослими розповіли про свої враження дослідникам, виявилася складною різночасовою конструкцією, що складалася з двох господарсько-сховкових комплексів очевидно ранньомодерної доби, поєднаних близько 1930-х – початку 1940-х років вентиляційним каналом. До речі, подібне до великої зали підземелля з тунелем, що від неї віходить (на жаль, обваленим), досліджено мною в сусідніх з Опішнею Великих Будищах.

Друге підземелля третього типу було обстежене 1996 року за близько 100 м від

першого. Неподалік розташовувалася церква св. Миколая. План було відтворено внаслідок аналізу відеозйомок та опитування на початку 2000-х років одного з учасників дослідження (мал. 1: 3). Оскільки план умовний, в даній статті його не аналізуватиму. Лише зауважу, що стеля цього підземелля була майже цілком вкрита різноманітними намальованими кіптявою зображеннями (мал. 3: 3,4) (переважно хрестоподібними). На окремих ділянках біля ніш збереглися продряпані, великі за розмірами, хрести-«голгофи». До речі, частина ніш цього підземелля мала сліди кріплення заслонок, а біля однієї лежав розбитий тонкостінний штоф із зеленого скла та кісточки вишні, що свідчить про те, що в цій ніші зберігалася пляшка з вишневою наливкою. Помічено факт різночасовості окремих складових даної споруди. Нині є підстави для твердження, що історія створення цього підземелля була подібною до описаної щодо першого підземелля третього типу. З тією різницею, що сполучний тунель між двома окремими підземеллями викопано на зріст людини.

Мал.3. Зображення у давніх підземелях *Опішні*

Кілька підземель можуть відноситися і до другого й до третього типу. Перше (мал. 1: 6) було досліджене мною 2006 року на кутку „Прогоня”, відділеному від інших описаних вище частин Опішні струмком та невеликою річкою, неподалік від місця, де розташовувалася Покрівська церква. У проваллі зафіксовано обриси трьох ходів спрямованих на північний захід, південь і схід. Північно-західний тунель було засипано землею 2004 року. Згідно спогадів старожилів, він провалювався за 50 м від сучасних каверн наприкінці 1940-х рр. Східний тунель, який вів у бік річки Тарапуньки, схил якої розташований близько за 50 м від провалу, завалено великими брилами глини від склепіння. Західний хід, обрисів якого не було помітно 2006 року провалився навесні 2008 року. На місці провалля утворилася порожнина глибиною і довжиною близько 3 м. Слідів від стін та склепіння у цій частині ходу не виявлено. Лише південний хід

вдалося дослідити повністю. Він мав вигляд тунелю довжиною близько 8 м, ширину 1,33 м і висоту 1,2 м. Оскільки на дні є шар намулу, можна припустити, що його висота була більшою. Закінчується він округлою печерою діаметром 2,5 м, на підлозі якої прослідковується квадратне заглиблення зі стороною квадрата близько 1 м. На південній стороні заглиблення помічено залишки дерев'яного бруска трапецієподібної форми із розколеного стовбура дерева. Цей брусок міг бути деталлю зрубу, але, можливе його використання й з іншою метою. До речі, з обох боків від входу в печеру помічені два скучення гнилого дерева, але сказати, чи це залишки якихось дерев'яних конструкцій чи сліди від «роботи» попередніх «дослідників» без розкопок не можна. Стелю і стіни ходу загладжено. На західній стіні приблизно за 1 м від печери з колодязем і на висоті близько 1 м від підлоги – група заглибин. Спочатку зображені опуклий косий хрест у заглибленим квадраті зі стороною близько 30 см. Зважаючи на наявність в печері колодязя такий хрест міг бути призначений для попередження про небезпеку. Людина, що рухалася у темряві й трималася рукою за стіну, відчувала рельєф цього знаку. Приблизно за 20 см від нього видовбано заглиблення напівсферичної форми для каганця. Довжина заглиблення – близько 15 см, висота 5 см, глибина – 10 см. Вгорі заглиблення закопчене, а в центрі прожарене до оранжевого кольору. За 10 см від попереднього видовбано вертикально видовжене заглиблення ширину 5 см, висотою і глибиною – близько 20 см.

Зважаючи на відсутність слідів закопченості і прожареності у виямці, можна зробити висновок проте, що це заглиблення не використовувалося для освітлювальних пристрій. Можливо, в ньому ховали ключ від дверей на вході до печери з колодязем, про наявність яких свідчать глибокі отвори, діаметром 2 см. Кілька подібних отворів у кімнаті з колодязем можуть позначати місце кріплення пристрою для підімання води з нього.

Хід було викопано за допомогою лопати, численні сліди від якої збереглися на стінах. Але на більшості площин, стіни ретельно загладжені. До речі, подібний рельєф поверхні стін зафіксований і пізніших тунелях підземелля, дослідженого в 1996 році в іншій частині селища.

2008 році за допомогою георадара було обстежено прилеглу до цього підземелля ділянку. Виявилося, що споруда має продовження у вигляді понад 80-метрового тунелю, від якого через відходять відгалуження та наявна аномалія у вигляді вертикальної порожнини ширину близько 3 м і глибиною до 11 м, що може інтерпретуватися як колодязь.

Умовний план другого підземелля, яке через фрагментованість складно віднести

до якогось типу, було зроблено за розповідями власників садиби, на якій трапився провал 2007 року. Це підземелля розташоване на відокремленій балкою від попередньо описаної частини Опішні. Воно мало вигляд дещо вигнутої галереї довжиною близько 12 м, ширину приблизно 1,6 м і висотою близько 2 м, зорістованої з півночі на південь, яка на півночі різко повертала на схід і закінчувалася тупиком, фото якого збереглося (мал. 2:5). Це округла печера з діаметром близько 3 м та унікальною для опішнянських підземель висотою. Враховуючи зріст зображених на фото хлопців, безперечно вона повинна бути близькою 3 м. Через наявність ніші, ця печера нагадує келію чи невелику підземну церкву. Перед входом у печеру на стіні було продряпано 5 прямих хрестів. Інший кінець тунелю нині обвалений (він провалювався за 3 м від сучасного провалу в 1970-1980-ті). Від основного тунелю відходять три завалених відрізки (один приблизно на північ, перед ним на стелі зображені три закопчені прямі хрести), а два приблизно на захід і один тупиковий (довжина близько 2 метрів, в стіні закопчене заглиблення для каганця). Розміри цих ходів менші від центрального – висотою близько 1,7-1,8 м і шириною близько 1 м. Цікаво, що три з ходів відходять не від центрального тунелю, а від примикаючого до нього відрізка, довжиною 8 метрів, що обома кінцями входить у центральний тунель. На стелі цього відрізу великими буквами викопчено слово «СМЕРТЬ». За свідченнями місцевих мешканців, у кінці 1940 – 1950-х років вони проходили центральним тунелем на північ близько 200-300 м (до вулиці Лесі Українки). Ступінь обробленості стінок підземелля різна. Найбільш гладкі стіни великої печери, найменш – двохметрового відрізу.

2009 року також досліджено фрагмент споруди невизначеного через фрагментованість типу на місі, де розташовувалися підземелля першого типу (мал. 1:7). Він має вигляд відрізу тунелю, довжиною близько 9 метрів, висотою близько 1,9 м і шириною близько 1,5 м, який з обох боків закінчується обвалами. Один з них засипано на початку ХХ століття після зруйнування хати, що стояла над підземною спорудою. Про це свідчать стратиграфічні спостереження та знахідка в засипаній землі кількох посудин – двох макітер, горщика та глечика, аналіз яких свідчить про те, що хата над підземеллям належала гончареві. У західній частині від центрального ходу на північ відходить відрізок довжиною близько 4 м, від якого в східному напрямку відходить ніша глибиною близько 1 м. На склепінні центрального тунелю крейдою намальовано прямий хрест. У боковому відгалуженні на склепіннях прямі хрести розміром 14x14 см зображені кіптявою перед обома нішами – закінченнями. На попередньо ретельно загладженій поверхні однієї стіни продряпано шестикінцевий православний хрест висотою 50 см. Підземелля викопано знаряддям, шириною 15 см

з прямою робочою поверхнею. Поверхня споруди горбиста.

Таким чином, досліджені на сьогодні науково підземні споруди Опішні, незважаючи на значну поруйнованість, за довжиною і складністю планування можна поділити на три умовні групи. Всі вони можуть інтерпретуватися, як місця для переховування людей, продуктів та речей. Про це Георг Нордберг, писав, щодо подій 1709 року, пов'язаних із сусідніми Опішні Великими Будищами. Він стверджував, що місцеві мешканці «имели привычку устраивать подземелья подобно литовцам, с той разницей, что первые устраивали прямо в городе, вторые – где-нибудь в маленьком лесу и поле, расположенных недалеко от их домов. Они прячут там не только хлеб, но и съестные припасы, мебель и наиболее ценную одежду» [7, с. 362].

Щодо кількох дослідженіх мною споруд віднайдено свідчення про видобування впродовж XIX – першої половини ХХ століття потрібного для будівельних робіт суглинку. Версію про утворення усіх підземель Опішного саме в результаті останнього висловив місцевий гончар Іван Порохівник, на обійті якого були залишки «льоху», викопаного в давнину і в якому переховувались люди під час Другої Світової війни. Справа в тому, що гончарі Опішні принаймні наприкінці XIX – у першій половині ХХ століття активно використовували шахтовий спосіб видобування найцінніших сортів гончарних глин. План (мал. 1: 8) та детальний опис «типового шурфа» у селі Хижняківка побіля Опішного було опубліковано 1929 року. Підземелля складається з центрального тунелю довжиною 23 метри. З одного боку від нього відходить три ходи довжиною до 8 метрів, з іншого – два ходи довжиною до 13 метрів, об'єднані між собою двома вузькими перепонками. Кожен з ходів має невеликі відгалуження. Якщо врахувати ще й те, що, як відзначив В. Крюков, для провітрювання шурфів в теплий період часу глинокопи влаштовували спеціальні сполучення зі старими шурфами [3, с.42-44, рис.28]. За свідченням гончаря Миколи Пошивайла, дудка для видобування гончарної глини відрізняється від льохів тим, що для запобігання обвалам, у ній через певні проміжки залишали стовпи глини, які підтримували склепіння. Про існування таких підпорок у підземних спорудах Опішні свідчень немає, як і про наявність в них гончарної глини. Але вони і не потрібні під час викопування ходів у суглинку, який завдяки своїм фізичним властивостям більш стійкий ніж гончарна глина.

Місцевий старожил Віктор Кочерга переповів також свідчення Олексія Горілея (помер у 1990-х роках), про наявність кількох ніш з людськими кістками у ході побіля колишньої артілі «Червоний гончар» (неподалік від місця розташування більшості дослідженіх мною підземель). Однак перевірити ці дані зараз немає можливості, тому оцінки їм не даю.

Насамкінець, про датування досліджених пам'яток. Прямих свідчень про це мною не віднайдено. Одна з дат, покреслених на стінці підземелля другого типу може свідчити про його використання в середині XVII століття. Цьому не суперечить і форма склепіння. Знахідка скляного штофа з підземелля третього типу може датуватися XVIII – початком XIX століття. Зібрані також дані, що земляні роботи у давніх підземелях Опішні продовжувалися до початку 1940-х років. Підземелля третього типу взагалі виявилися різночасовими.

Література

1. **Забытый А.Т.** уголокъ Приворсклія // Киевская Старина. 1892. Март. С.494-496.
2. **Бучневич В.Є.** Полтавські підземелля / Підг. до друку та комент. Коваленко О.В., Супруненко О.Б. — Додаток Мокляк В.О. — Полтава : «Археологія», 1999. — 16 с.
3. **Крюков В.К.** Профвредности гончарного производства // Ганчарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. - Полтава: видання Полтавської Окрінспектури Охорони Здоров'я, 1929. с. С.41-70.
4. **Посухов В.І.** Земля-берегиня. Полтавщиною – підземними ходами / Валентин Посухов. – Полтава: Форміка, 2007. – 78 с.
5. **Суховская И.В.** Рисунки в подземном ходе г. Полтавы // Охрана і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар. – Полтава: видання Полтавського краснавчого музею, 1990. – С.181-182.
6. Таємниці опішнянських підземель // Аудіовізуальний фонд українського гончарства. – Інв.№143.
7. **Шутой В.Е.** Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. – М., 1958. – 448 с.
8. **Щербань А.Л., Верещака В.М.** Г. Стеллецький і найдавніший план підземної споруди Полтавщини // Старинные подземелья Харькова: реальности мифа. Материалы VII научно-практической конференции «Освоение подземного пространства Харьковщины» К 15-летию «Харьковского областного благотворительного фонда содействия историко-культурным исследованиям «Дети подземелья». – Харьков, 2020. – С. 61-62.
9. **Щербань А.Л., Корнеев Е.О.** Міфологізоване опішнянське підземелля // Підземний простір Слобожанщини. – Харків, 2021. – С.3-15.